

Σ. Ν. ΦΙΛΙΠΠΙΔΗΣ

ΤΟ ΑΛΟΓΟ ΤΟΥ ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗ ΚΑΙ ΤΟ ΑΤΙ ΤΟΥ ΠΡΕΒΕΛΑΚΗ

Η εργασία που ακολουθεί,¹ δείχνει το συνεχές ενδιαφέρον μου για συγκριτικές αναγνώσεις αφηγημάτων με παρόμοιο θέμα. Σε παλαιότερες δημοσιεύσεις έχω συζητήσει το διήγημα του Παπαδιαμάντη «Ο Αμερικάνος» (1891) και το διήγημα του Κωσταντίνου Χατζόπουλου «Αννιώ» (1910), που έχουν ως θέμα τον ξενιτεμό ενός φτωχού νέου για να αποκτήσει χρήματα, και την επιστροφή του μετά από είκοσι έτη για να παντρευτεί την κόρη που αγαπούσε (Φιλιππίδης 1997: 61-78). Έχω επίσης συζητήσει συγκριτικά το διήγημα του Βλαχογιάννη «Η Θειακούλα» (1893) και το διήγημα του Παπαδιαμάντη «Έρωτας στα χιόνια» (1896), των οποίων το θέμα είναι ο θάνατος ενός δυστυχισμένου ηλικιωμένου ατόμου από κρύο, στα χιόνια (Φιλιππίδης 2005: 33-52). Εκτός από τις ερμηνευτικές προτάσεις για τα συγκεκριμένα κείμενα, και στις δύο παραπάνω περιπτώσεις ήθελα τελικά να δείξω πως το θέμα ή μάλλον μια εξωτερική πραγματικότητα από την οποία υποτίθεται πως αντλείται το θέμα, αποτελεί μόνο αφορμή και πως οι συγκεκριμένες επιλογές της αφήγησης, που καθορίζονται από αισθητικο-ιδεολογικές προκείμενες, αναπαριστούν ένα κόσμο, τελείως ανόμοιο στην κάθε περίπτωση. Είναι σαν ο αντικειμενικός κόσμος να μην υπάρχει ή για να είμαι ακριβέστερος, ο κάθε συγγραφέας να βλέπει ένα διαφορετικό αντικειμενικό κόσμο, ακόμα και με αφετηρία τα ίδια «πραγματικά» δεδομένα. Γιατί πώς αλλιώς θα μπορούσε να εξηγηθεί μια τελείως διαφορετική Ελλάδα της δεκαετίας 1870-1880, που αναπαριστούν ο Παπαδιαμάντης και ο Χατζόπουλος, όταν οι κοινωνικοοικονομικές συνθήκες είναι το ίδιο άθλιες στη Σκιάθο και στο Αγρίνιο και η μόνη διαφορά είναι αυτή της βράκας και της φουστάνελας; (Πβ. Φιλιππίδης 2005: 11-15)

Υπάρχει μια άλλη εργασία μου, στην οποία έχω αναγνώσει συγκριτικά κάποιες σελίδες από το *Δέντρο* του Πρεβελάκη (1948), και τον *Πάνα* του Μυριβήλη (1946). Στα κείμενα αυτά ο κύριος ήρωας φυλακίζεται, στο Κάστρο της Χώρας, δηλαδή της Μυτιλήνης, ή στη Φορτέτσα του Ρεθύμνου· στον *Πάνα* η φυλάκιση του ήρωα συνδέεται με την έννοια /ψηλά/, ενώ στον Πρεβελάκη, συνδέεται κυριολεκτικά με την έννοια χώρου /χαμηλά/ (ενώ για όλους τους κατοίκους του Ρεθύμνου η Φορτέτσα είναι ψηλά) και παράλληλα, μεταφορικά, με την έννοια της κατάστασης του ήρωα, της έκπτωσής του δηλαδή από το ηρωικό παρελθόν του στο βουνό (Φιλιππίδης 2004).

Σε όλες τις παραπάνω αναγνώσεις θέλησα να δώσω έμφαση —αντί σε μια αντικατοπτριστική αντίληψη για τη λογοτεχνία— στη δημιουργικότητα του

---

¹ Η εργασία αυτή αποτελεί επεξεργασμένη μορφή της ομιλίας που διαβάστηκε στην «Ημερίδα για τα είκοσι χρόνια από τον θάνατο του Πρεβελάκη» (Ρέθυμνο, 13/5/06).

συγγραφέα/αφηγητή ως παραγωγού ενός σημειωτικού χώρου, να δώσω δηλαδή έμφαση στην αναπαράσταση η οποία παράγει νόημα (ακόμα και αμφίσημο) μέσα από την καλλιτεχνική οργάνωση.²

***

Σε αυτό το πλαίσιο των συγκριτικών αναγνώσεων θα επιχειρήσω εδώ μια σύγκριση του διηγήματος του Ζαχαρία Παπαντωνίου «Το Άλογο», που πρωτοδημοσιεύθηκε στο περιοδικό *Εθνικόν Ημερολόγιον* το 1906, και κάποιων σελίδων από το μυθιστόρημα του Πρεβελάκη *Ο Ήλιος του θανάτου*, το οποίο δημοσιεύθηκε το 1959. Οι σελίδες αυτές του μυθιστορήματος του Πρεβελάκη αναφέρονται στο μοναδικό άσπρο άλογο ενός χωριού. Και στο διήγημα του Παπαντωνίου και στα τμήματα από το μυθιστόρημα του Πρεβελάκη η υπόθεση έχει το ίδιο θέμα: ένα άλογο κατάσχετα από την κυβέρνηση σε περίοδο πολέμου, ώστε να χρησιμοποιηθεί για τις ανάγκες του στρατού.³

***

Το διήγημα του Παπαντωνίου «Το Άλογο» αποτελεί ανάπτυξη ενός χρονογραφήματος, το οποίο είχε δημοσιευθεί στην εφημερίδα *Σκριπ* με τον τίτλο «Το σφάγιον» το 1897.⁴ Το χρονογράφημα —με τον υπέρτιτλο «Πολεμικά αναμνήσεις»— επικεντρώνεται στην περιγραφή τού πώς μια

² Ο περιορισμός από μέρους μου στην ανάγνωση ρεαλιστικών και νατουραλιστικών αφηγημάτων στοχεύει στο να δείξει τον μη αντικατοπτρισμό και, αντιθέτως, την επινοητικότητα στα κείμενα εκείνα, στα οποία το ίδιο το σύστημα των συμβάσεων αποβλέπει ακριβώς την επίτευξη της εντύπωσης του αληθινού («αληθοφάνεια»). Η επικέντρωσή μου αυτή κάνει έκτυπο το ιδεολογικό υπόβαθρο που καθορίζει τις αφηγηματικές επιλογές του συγγραφέα, με όσα περιλαμβάνει, αλλά και με όσα αφήνει έξω από την αφήγησή του.

³ Οφείλω χάριτας προς τρεις φίλους, τον Γιώργη Μανουσάκη, τον Αλέξη Πολίτη και τον Μιχάλη Τζεκάκη: δίχως τις —διαφορετικές— συνεισφορές τους η εργασία αυτή θα ήταν ομολογουμένως ατελής.

⁴ Οι διαδοχικές δημοσιεύσεις έχουν ως εξής: «Το Σφάγιον», χρονογράφημα στην εφημερίδα *Σκριπ*, 12-3-1897· «Τ' Άλογο», διήγημα στο ετήσιο περιοδικό *Εθνικόν Ημερολόγιον* του Κων. Φ. Σκόκου, 1906· το διήγημα, με μικρές υφολογικές αλλαγές από την προηγούμενη δημοσίευση, έγινε ευρύτερα γνωστό, όταν συμπεριλήφθηκε —ύστερ' από εικοσιένα έτη— στη συλλογή *Διηγήματα* το 1927· πιθανότατα για να διαφημιστεί η έκδοση της συλλογής, το διήγημα δημοσιεύεται επίσης και στο Χριστουγεννιάτικο τεύχος 1927 της εφημερίδας *Ελεύθερον Βήμα*. Για τα βιβλιογραφικά δεδομένα βλ. Κεραμάρη 2001: 20, 21, 22, 23, 33.

ομάδα ευζώνων σταμάτησε ένα χασάπη, ο οποίος μετέφερε ένα σφαγμένο βόδι με το κάρο του, και έκανε επίταξη στο άλογο και το κάρο.

Το ζώο μόλις είχε σφαγεί «εις το παρά την Καλλιθέαν τρομερόν θυσιασιστήριον» και το αχαμνό άλογο έσερνε το κάρο προς την αγορά. Ήταν σούρουπο και είχαν ανάψει οι λάμπες του γκαζιού που φώτιζαν τότε τους δρόμους της Αθήνας. Το κάρο πλησίαζε στο ξενοδοχείο της Μεγάλης Βρετανίας, όταν εμφανίστηκε μια περίπολος ευζώνων. Οι ρουμελιώτες φουστανελοφόροι άρχισαν μια συνομιλία με τον χασάπη, ο οποίος προσπάθησε να τους πείσει να τον αφήσουν να μεταφέρει πρώτα το σφαχτό στην αγορά και έπειτα να επιστρέψει για να παραδώσει τα κατασχεμένα, αλλά ο δεκανέας του εξήγησε το τάγμα θα φύγει σε μια ώρα από το στρατώνα και πρέπει να φορτώσουν όσα θα μεταφερθούν για τις ανάγκες του πολέμου:

—Δε μπορώ ν' αφήσω το πράμα [το σφαχτό], δε γίνεται! Θα το πάω στην αγορά κι έρχομαι.

—Ουρέ δω για του πατρίς χανόμαστ' ούλοι! Προσθέτει ένας εύζωνος.

—Για την πατρίς, το ξέρω! Να δώσω το κάρο μου για την πατρίς! Μα να μ' αφήσετε να κάνω και τη δουλειά μου!

Οι εύζωνοι επέμειναν· τελικά ο χασάπης πέταξε με τη βοήθειά τους το σφαγμένο βόδι στο πεζοδρόμιο· τα αίματα πιπίλισαν μια φουστανέλα και το πεζοδρόμιο· ο χασάπης σκέπασε το κεφάλι και το μισό σώμα του βοδιού με την πατατούκα του, ανέβηκε στο κάρο και έφυγε με τους στρατιώτες για το στρατώνα· οι περαστικοί μαζεύτηκαν και κοίταζαν το περίεργο και αποκρουστικό θέαμα στο πεζοδρόμιο, καθώς μάλιστα φωτιζόταν υποβλητικά από τις λάμπες του γκαζιού.

Το χρονογράφημα είναι μια σύντομη σκηνή, ένα ενσταντανέ. Το διήγημα του 1906, από την άλλη, αφηγείται μια ιστορία, της οποίας η αρχή ανάγεται σε ένα απώτερο παρελθόν και το παρόν της διαδραματίζεται σε δυο σκηνές, καθ' οδόν και στο στρατώνα. Το «Άλογο» είναι μια κλασική (αν μπορώ να χρησιμοποιήσω τον όρο με το νόημα «υποδειγματική») ρεαλιστική αφήγηση. Η αρχή της κιάλας δείχνει ακριβώς τη μαστορική αξιοποίηση των δυνατοτήτων που προσφέρουν οι συμβάσεις της ρεαλιστικής γραφής:

Ένα κάρο ανέβαινε απ' τα Σφαγεία. Κουβαλούσεν ένα βόδι σφαγμένο, με τα πόδια στον ουρανό. Απάνω στο σφαχτό καθόταν ο καροτσέρης, ένας άνθρωπος μελαχρινός, με ψαρά γένια, και το παιδί του. Το κάρο κυλιόταν, αργά, νωθρά, μέσα στη γαλήνη.

Ήταν Απρίλης, είχε σκοτεινιάσει κι άναβαν τα φώτα. Από το καμουτσίκι, ένα μαδημένο σκοινί, μπορούσε να καταλάβει κανείς πως ο καροτσέρης αγαπούσε το άλογο.

(Παπαντωνίου 1990: 171)

Η επιλογή των στοιχείων είναι μαστορική: ο αναγνώστης πληροφορείται τον τόπο (Σφαγεία) και τον χρόνο (Απρίλης), τα τρία κύρια πρόσωπα της όλης αφήγησης και τις μεταξύ τους σχέσεις (ο καροτσέρης, ο γιος του και το άλογο). Αλλά και η σπουδαιότατη θεματική μονάδα του διηγήματος, η συναισθηματική σχέση του ιδιοκτήτη με το άλογό του έχει κιάλας διατυπωθεί σε αυτές τις πρώτες αράδες.⁵

Στη συνέχεια ο αναγνώστης πληροφορείται για την οικτρή οικογενειακή και οικονομική κατάσταση του γέρου καροτσέρη: ότι είναι άρρωστος με τη μέση του, ότι η γυναίκα του ξενοπλένει, και ότι από τα έξι παιδιά που έκανε σε μεγάλη ηλικία, ο μεγάλος γιος έγινε παίκτης σε κουκλοθέατρο και δεν

⁵ Στο χρονογράφημα η αντίστοιχη πρόταση έχει ως εξής: «... κροτάλιζεν από στιγμής εις στιγμήν το μαδημένον καμουτσίκι του εις τα βαθουλά καπούλια του αλόγου».

ενδιαφέρεται για την οικογένεια και έτσι ο μικρός θα πρέπει να αναλάβει το κάρο, και ότι μια κόρη είναι φυματική —και χρειάζεται ιατρική περίθαλψη, φάρμακα και υγιεινότερο φυσικό περιβάλλον. Με εξαίρεση τα σχετικά με την οικονομική αδυναμία του πατέρα να παράσχει τη δέουσα περίθαλψη στην άρρωστη κόρη του, όλες οι πληροφορίες παρέχονται με μια επινόηση: τις νουθεσίες, το μονόλογο που ο πατέρας απευθύνει στο γιο του.⁶

Με το κουρασμένο άλογο, τον Κύρκο,⁷ κάποτε, όταν το αφεντικό ήταν νεότερο, κουβαλούσαν μάρμαρο και πέτρες από τα νταμάρια και το μεροκάματο ήταν ικανοποιητικό (δώδεκα δραχμές), ενώ τώρα είχαν περιορισθεί να μεταφέρουν σφαχτά από τα Σφαγεία στην Αθήνα αντί χαμηλής αμοιβής (δυόμισι δραχμές). Σε όλη τη διάρκεια του πρώτου μισού του διηγήματος ο πατέρας δασκαλεύει το γιο του, ο οποίος πρόκειται να αναλάβει τις μεταφορές, να αγαπά το ζώο σαν άνθρωπο:

—Που λες, είπε ο γέρος καροτσέρης, φτύνοντας καπνό, που λες, βρε, ο Κύρκος έχει φιλότιμο. Να τ' ακούς εσύ, που κάποτε χτυπάς. Δεν τα δέρνουν τα ζα. Το ζο είν' άνθρωπος. Και τέτοιο άλογο, βρε, πού το βρίσκεις; Ετούτο δω μας τρέφει όλους εμάς. Δίνει ψωμί εμένα, εσένα, της μάνας σου, των αδερφών σου, του σπιτιού. Και στους οχτώ. Θα πεις, εγώ δουλεύω. Μα αυτό δουλεύει πρώτα κι ύστερα 'γω. Γιατί αυτό είναι δουλευτής, απ' τη Σερβία. Χρεωθήκαμε να το πάρουμε, δεν τα ξέρεις εσύ.

(Παπαντωνίου 1990: 171-72)

Αυτό το δεύτερο, εκτενέστερο παράθεμα, προσφέρεται περισσότερο για να γίνουν κάποια σχόλια για το ύφος της αφήγησης του Παπαντωνίου.

Εάν εξαιρέσουμε τα ευφωνικά τελικά –ν-, που ήταν του συρμού την εποχή

⁶ Πβ. Κεραμάρη 2001: 33: «Ο συγγραφέας, επινοώντας την παρουσία του παιδιού που θα διαδεχθεί στη δουλειά τον άρρωστο πατέρα, σκιαγραφεί τα υπόλοιπα πρόσωπα της οικογένειας με τα κάθε λογής προβλήματά τους».

⁷ Το όνομα του αλόγου και της άρρωστης κόρης, της Βγενιώς, είναι τα μόνα ονόματα μελών της οικογένειας που δηλώνονται στο κείμενο —κι αυτό βέβαια λειτουργεί ως ένδειξη στο πού η ιδιαίτερη στοργή του γέρου είναι στραμμένη.

εκείνη, η γλώσσα είναι αναπαράσταση της ομιλούμενης αθηναϊκής δημοτικής, δεν περιέχει δηλαδή ιδιωματισμούς, ούτε λόγιες εκφράσεις. Μόνο η φράση στην αρχή του διηγήματος για το σφαγμένο βόδι «με τα πόδια στον ουρανό» ηχεί δυσοίωνη και έξω από το γενικό αφηγηματικό ύφος.

Και το περιεχόμενο της αφήγησης και η οργάνωση της πλοκής είναι γραμμικά, ομαλά, δίχως εκπλήξεις. Οι αναλήψεις περιορίζονται στις αναγκαίες για την κατανόηση της πλοκής και δίνονται στο κατάλληλο σημείο της εξέλιξης της πλοκής. Στο δεύτερο μισό του διηγήματος ο αναγνώστης πληροφορείται πως μια ομάδα στρατιωτών σταματά το κάρο, καθώς ανέβαιναν από τα Σφαγεία και είχαν ήδη μπει στην πόλη, και ζητά από τον ιδιοκτήτη να παραδώσει κάρο και άλογο λόγω της επιστράτευσης. Το διήγημα δεν παρέχει ενδοκειμενικά στοιχεία για να προσδιορίσει ο αναγνώστης για ποιο πόλεμο και επιστράτευση πρόκειται.⁸

Ο μικρός μένει με το σφαγμένο βόδι επιτόπου,⁹ στο πεζοδρόμιο, και ο πατέρας με το κάρο πηγαίνει με τους στρατιώτες στον κοντινότερο στρατώνα για να πάρει μια απόδειξη παραλαβής. Εκεί επικρατεί ένα χάος: από τη μια οι ενθουσιώδεις φωνές και τα τραγούδια των επίστρατων, και από την άλλη τα κλάματα των ερωτευμένων και των γονέων που αποχωρίζονταν τους αγαπημένους τους. Ο γέρος έχει μια συγκινητική τελευταία ομιλία προς το άλογό του, τον Κύρκο, ωστόσο ένας στρατιώτης τον διακόπτει με αγένεια για

⁸ Η ημερομηνία δημοσίευσης του χρονογραφήματος βοηθάει στην χρονολόγηση του πολέμου, αλλά, όταν το διήγημα δημοσιεύεται το 1906 και ιδίως στη συλλογή του 1927 πιθανώς ο συγγραφέας δεν ήθελε να συγκεκριμενοποιήσει τον πόλεμο. Βλ. παρακάτω.

⁹ Από το διήγημα λείπουν οι αιματηρές περιγραφές της εναπόθεσης του σφαγίου στο πεζοδρόμιο και το σκέπασμα με την πατατούκα. Εάν το πρώτο αποτελεί μια λεπτομέρεια χρήσιμη για το χρονογραφικό ενστανανέ, αλλά άχρηστη για τις θεματικές της οικονομικής δυσπραγίας, της ζωοφιλίας και της αντιπολεμικής στάσης (βλ. παρακάτω), που συνδυάζονται στο διήγημα, είναι δυσεξήγητη και η απάλειψη του σκεπάσματος του σφαγίου με την πατατούκα, ιδίως όταν το παιδί —επινόηση του διηγήματος— «έπεσε απάνω στο βόδι και ξεκουραζόταν» (Παπαντωνίου 1990: 175).

να του πει να πάρει την απόδειξη παράδοσης του αλόγου και του κάρου, και το διήγημα τελειώνει με την ακόλουθη μικρή παράγραφο:

Πολλοί γύριζαν απ' το στρατώννα, μοναχοί, μα μέσα σ' αυτούς ο
καροτσέρης ο πεζός, ο γέρος, ήταν ο πιο μονάχος!

(Παπαντωνίου 1990: 177)

***

Το μυθιστόρημα του Πρεβελάκη¹⁰ *Ο Ήλιος του θανάτου* διαδραματίζεται στο χωριό Πηγή¹¹ στη διάρκεια του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου. Ξεκινά από το Ρέθυμνο, όπου ο δεκατριάχρονος κύριος ήρωας, ο Γιωργάκης, χάνει τον πατέρα του, ο οποίος είναι αξιωματικός του Ναυτικού και πνίγεται όταν βυθίζουν το πλοίο του, και έπειτα την μητέρα του, η οποία αυτοκτονεί από τη θλίψη της. Η χήρα θεια-Ρουσάκη, η αδερφή του πατέρα του, που μένει μόνη της, γιατί ο μοναχογιός της, ο Λευτέρης, λείπει στον πόλεμο, παίρνει τον Γιωργάκη στο σπίτι της, στην Πηγή. Εκεί ο νέος κινδυνεύει από τη βεντέτα που ξεσπά, όταν ο Λευτέρης σκοτώνει αμυνόμενος ένα συντοπίτη και συστρατιώτη του· η μητέρα του σκοτωμένου απαιτεί από το δευτερότοκο γιο της να εκδικηθεί με αίμα το φόνο, ακόμα και όταν ο Λευτέρης έχει σκοτωθεί και εκείνος στο μέτωπο. Αργότερα στο μυθιστόρημα ο Γιωργάκης ανακαλύπτει τον έρωτα με μια από τις κοπέλες που έρχονται να μαζέψουν τις ελιές, τις «χαμάδες». Αλλά το κύριο θέμα του μυθιστορήματος είναι η έντονη παρουσία του θανάτου που νιώθει ο Γιωργάκης και η αντιμετώπιση του συναισθήματος του θανάτου από τη αξία της ζωής, όπως αυτή διασώζεται

¹⁰ Ο Πρεβελάκης έχει γράψει ένα δισέλιδο άρθρο για τον Παπαντωνίου στο αφιέρωμα της *Νέας Εστίας* (27: 319: 398-99) μετά το θάνατο του δεύτερου (1940). Πιθανώς η πρόσκληση έγινε στον Πρεβελάκη, επειδή ο Παπαντωνίου ήταν και τεχνοκριτικός, αλλά το άρθρο αναφέρεται γενικά και με συντομία στο έργο του τελευταίου και δεν έχει καμιά αναφορά σε συγκεκριμένο διήγημά του.

¹¹ Χωριό που βρίσκεται 10 περίπου χλμ. ΝΑ του Ρεθύμνου.

μέσα στο λαϊκό πολιτισμό της Κρήτης. Το ιδεολογικό αυτό υπόβαθρο γίνεται και συγκεκριμένη δράση στο τέλος του μυθιστορήματος, όταν η θεια-Ρουσάκη, η οποία είναι η ενσάρκωση του λαϊκού κρητικού πολιτισμού,¹² σκεπάζει με το σώμα της τον Γιωργάκη και το βόλι του δολοφόνου σκοτώνει εκείνη αντί το νέο. Το μυθιστόρημα *Ο Ήλιος του θανάτου* είναι ένα μυθιστόρημα μαθητείας, στο οποίο ο κύριος ήρωας, ο Γιωργάκης, μας εξιστορεί σε μια υστερόχρονη πρωτοπρόσωπη αφήγηση πώς ξεπέρασε το θάνατο και ως φυσικός και ως πνευματικός άνθρωπος.

Στη γενική θεματική του θανάτου εντάσσονται και όσα αναφέρονται στον πόλεμο. Ανάμεσα στους πλασματικούς χαρακτήρες του μυθιστορήματος υπάρχουν αιχμάλωτοι Βούλγαροι που ζουν περιορισμένοι στην Πηγή· κρητικοί λιποτάχτες που κρύβονται στα γύρω βουνά και κατεβαίνουν ευκαιριακά στην Πηγή· κοπέλες που πρέπει να μάθουν μοιρολόγια για να κλαίνε τους νεκρούς του μετώπου. Αναφορές στον πόλεμο γίνονται και με αφορμή τις προσπάθειες των κατοίκων της Πηγής να μαθαίνουν νέα για τους δικούς τους· όπως η θεια-Ρουσάκη, η οποία προσπαθεί συνεχώς να μαθαίνει νέα του Λευτέρη, ιδίως αφ' όταν συγκαταλέγεται στους αγνοούμενους¹³ αλλά και η άλλη μάνα, της οποίας ο πρωτότοκος σκοτώνεται από τον Λευτέρη και ο δευτερότοκος γίνεται λιποτάκτης και τελικά δολοφονεί τη θεια-Ρουσάκη αντί τον Γιωργάκη.

Μέσα λοιπόν σε αυτή τη θεματική του πολέμου εντάσσεται και το κεφάλαιο 21, όπου περιγράφεται η επιστράτευση των αλόγων. Ωστόσο, το

¹² Διδάσκει στον Γιωργάκη τα ονόματα των χόρτων ή των άστρων, και γενικά ένα τρόπο ζωής ριζωμένο στη γη και γεμάτο συμπόνια για όλα τα πλάσματα του Θεού.

¹³ Στο κεφάλαιο 11 «φέρεται εξαφανισθείς», ενώ στο κεφάλαιο 29 εμμέσως πληροφορούμαστε ότι εκτελέστηκε, αφού προηγουμένως βασανίστηκε (Πρεβελάκης 1959: 133 και 335-36).

Άτι,¹⁴ ένα πανέμορφο άσπρο άλογο βαρβάτο, τον «λατάρη του χωριού», εμφανίζεται πολύ νωρίτερα στην αφήγηση, στις τελευταίες σελίδες του κεφαλαίου 10, όπου ένα αγόρι το φέρνει να το ποτίσει στη βρύση του χωριού.

Εκεί περιγράφεται ως ένα πλάσμα παραμυθένιο:

Ποιο ήταν το παραμυθένιο ζώο που φάνηκε μεμιάς; Ήτανε μήπως το άτι του Αϊ-Γιώργη, που χτύπησε και κείνο τα πέταλά του μπρος σε μια βρύση, όταν ο άγιος πήγε να λευτερώσει το νερό και να γλιτώσει τη βασιλοπούλα; Ήτανε το άτι του Αϊ-Δημήτρη, που ξέσκισε με τα δόντια του τον Αράπη; Όχι! Τούτο ήταν ένα άλογο από τον κόσμο το δικό μας, που έσουρνε τη χιονάτη του χαίτη ίσαμε κάτω το λιθόστρατο, έξυνε την πέτρα με το νύχι του και πετούσε φωτιές απ' τα ρουθούνια του, ώσπου να του βγάλει το χαλινάρι το αγόρι που πέζεψε απ' τη ράχη του και να το αφήσει να ποτιστεί μοναχό του στη γούρνα.

(Πρεβελάκης 1959: 125-26)

Δεν είναι τα μάτια του νεαρού Γιωργάκη που βλέπουν το όραμα, αλλά όλων των χωρικών, όπως επεξηγεί αμέσως πιο κάτω το κείμενο:

—Ιδέστε το αν δεν είναι σα να πήδηξε απ' το κόνισμα! είπε ένας γέροντας. [...]

—Καλέ, είναι άγγελος αληθινός! είπε ένας άλλος.

—Άγγελος! Δεν του λείπουν παρά τα φτερά!

Η φαντασία τους είχε πάρει φωτιά. Είχαν ξεχάσει ποιοι ήταν, πού βρισκόντουσαν. Το θάμα είχε ξεσπάσει μπρος στα μάτια τους! Η άχαρη ζωή τους λουζόταν ξαφνικά σ' ένα μαλαματένιο φως, ένας αμόλευτος αγέρας την περιλάμπαζε.

—Άγγελος! Άγγελος! μουρμούριζαν οι γέροντες.

Η ακηλίδωτη ομορφιά του [αλόγου] ξέπλενε τα μάτια τους, δροσοπότιζε τα φυλλοκάρδια τους.

(Πρεβελάκης 1959: 126-27)

¹⁴ Στα κεφάλαια 10 και 15 το ζώο γράφεται «άλογο» και «άτι», ενώ στο κεφάλαιο 21 «Άτι».

Στο κεφάλαιο 15, όταν ο Γιωργάκης ένα δειλινό πάλι βρίσκεται κοντά στη βρύση του χωριού, ένα άλλο αγόρι, μικρότερο, φέρνει το Άτι να το ποτίσει. Αυτή τη φορά το άλογο παρομοιάζεται με τον Άγιο Χριστόφορο και ο αναβάτης του με το παιδί Ιησού. Το χλιμίντρισμά του είναι «γάργαρ[ο] σα να 'χε σειστεί ο πολυέλαιος της εκκλησιάς» (Πρεβελάκης 1959: 186). Ακολουθεί στιχομυθία μεταξύ ενός εξόριστου στην Πηγή λογίου, του Λοΐζου Νταμολίνου, και του Γιωργάκη, η οποία επιβεβαιώνει τη γοητεία που εξασκεί το Ωραίο όχι μόνο στο Γιωργάκη αλλά και στους κατοίκους του χωριού — μια γοητεία οντολογικής υφής:

—Βλέπω, Γιωργάκη, πως είσαι εραστής της ομορφιάς...

[...]

—Χαίρουμαι που σ' αρέσουν τ' άλογα. Θα κάμεις άξιο καρβιλάρη... Μα τούτο το άλογο δεν είναι ζώο. Είναι σύμβολο!

—...

—Θέλω να πω πως το χωριό έχει ένα βασιλιά. Αν τότε χάσουνε καμιά φορά, θα καταλάβουν μονομιάς πως ζούνε πίσω από τον ήλιο.

(Πρεβελάκης 1959: 186-87)

Εάν το άλογο πεθάνει, οι άνθρωποι θα ζουν στο σκοτάδι, η ζωή τους θα είναι δίχως φως. Στο μυθιστόρημα βέβαια το σκοτάδι-θάνατος και το φως-ζωή δημιουργούν τη βασική θεματική, ένα σημασιακό πεδίο, γύρω από το οποίο αναπτύσσεται το μικροσύμπαν του βιβλίου. Ωστόσο, αξίζει ιδιαίτερης προσοχής το γεγονός ότι προς την αξία του Ωραίου παρουσιάζονται να έλκονται και ο ευαίσθητος έφηβος και ο διανοούμενος, αλλά και οι απλοί χωρικοί.

Στο κεφάλαιο 21 ο ιδιοκτήτης του αλόγου, ο γέρος καπετάν Νικήτας Καναβός, φέρνει και αυτός το άλογό του στη μαντρωμένη αυλή, όπου έβαζαν τα ζώα, τα οποία οι τρεις υπεύθυνοι της Επίταξης εξέταζαν. Όταν τον

φώναξαν, ο Καναβός πήρε το Άτι και το έφερε μπροστά στην επιτροπή: «Οι δυο στρατιωτικοί το πασπατεύαν. Όμως δεν έδειχναν να τους ξιπάζει η ομορφιά του» (Πρεβελάκης 1959: 249-50). Το Άτι κρίνεται κατάλληλο. Ο γερο-Καναβός το οδηγεί σ' ένα «σώχωρο παρέκει», όπου γινόταν «η σαμιά», το σημάδεμα: ένας «ξενομερίτης» στρατιώτης έκοβε μ' ένα μαχαίρι τμήμα από το αυτί των αλόγων. Καθώς ο Καναβός οδηγεί το άλογό του προς τον εσώκλειστο χώρο, όπου ήταν μαζεμένα τα ήδη επιλεγμένα ζώα, για να το σημαδέψουν και να το παραδώσει, παίρνει μια πρόγευση για το τι το περιμένει:

Καθώς το Άτι έκαμε να γυρίσει, το είδε που η άσπρη του φορεσιά ήταν από τη μια μεριά μαγαρισμένη. Κάποιο ζώο είχε κοπριστεί και του 'χε τραβήξει στα παγίδια κάτι σιχαμερούς λεκέδες. Ο γέρο-Καναβός ταραχτήκε, τα δάκρυα αμπλύσανε στα μάτια του. Μα δεν είπε τίποτα, το πήγε πλάι στο νερό, και πήρε να το πλένει με τα χέρια του, χωρίς να λογαριάσει πως βρωμιζότανε ο ίδιος.

(Πρεβελάκης 1959: 250)

Η αντίδραση του καπετάν Νικήτα, όταν συνειδητοποιεί ότι ο ξενομερίτης στρατιώτης πρόκειται να ακρωτηριάσει και το δικό του άλογο, φαντάζει μάλλον βίαιη για τον αναγνώστη:

Όταν κατάλαβε τι ήταν να του γένει [του αλόγου του], μπήκε μ' ένα σάλτο μπρος από το Άτι, άρπαξε το μαχαίρι από τα χέρια του στρατιώτη:

—Όχι! Δε θ' αφήσω να το ντροπιάσουν μπρος στα μάτια μου!

Κι ώσπου να γυρίσουμε να δούμε, έχωσε το μαχαίρι στη σφαγαριά του αλόγου. [...] Έσκυφα του κάκου να δω το Άτι ανάμεσα απ' τα πόδια των ανθρώπων. Άκουσα τα πέταλά του που κλοτσούσαν τα ξερόχορτα.

(Πρεβελάκης 1959: 251-52)

Ενώ στο διήγημα του Παπαντωνίου η εργασιακή και οικονομική σχέση του ιδιοκτήτη και του αλόγου είναι πλήρως αποσαφηνισμένη, στο μυθιστόρημα του Πρεβελάκη η σχέση αυτή είναι απροσδιόριστη. Δηλώνεται βέβαια ότι το Άτι δεν είναι ένα ζώο που είναι κατάλληλο για σαμάρι και φόρτωμα, αλλά δεν γνωρίζουμε εάν ο καπετάν Νικήτας Καναβός είναι τόσο οικονομικά ισχυρός ώστε η ευμάρειά του να του επιτρέπει να έχει το άλογό του για διασκέδαση, ή εάν ίσως το νοικιάζει επί πληρωμή για να βατεύει τις φοράδες της Πηγής. Ασάφεια υπάρχει και για τη γενικότερη κατάσταση της οικογένειας του Καναβού: το μόνο που πληροφορείται ο αναγνώστης είναι ότι ο γέρος έχει τρεις γιους στο μέτωπο. Δεν διευκρινίζεται επίσης ποια είναι η σχέση του ιδιοκτήτη με το πρώτο ή το δεύτερο αγόρι που φέρνουν το άλογο στη γούρνα. Η αφηγηματική επικέντρωση είναι στην ομορφιά του αλόγου.

Η ριζική αυτή διαφοροποίηση στην παρουσίαση των επιπτώσεων που φέρνει η επιστράτευση ενός αλόγου οφείλεται στο ότι τα δύο κείμενα παράγουν εντελώς διαφορετικό νόημα, έχουν διαφορετική «πρόθεση» (Eco).¹⁵ Η «πρόθεση του κειμένου» διαπιστώνεται όχι μόνο από το τι περιέχει αλλά και από το τι αφήνει έξω η αφήγηση. Η έμφαση στην οικονομική εξάρτηση και στην προσωπική σχέση μεταξύ ιδιοκτήτη και αλόγου στο διήγημα του Παπαντωνίου μας οδηγεί να κατανοήσουμε το κείμενο αυτό ως ρεαλιστικό αφήγημα με ανθρωπιστικό και ζωόφιλο μήνυμα. Αν και η συσσωρευμένη δυσπραγία και δυστυχία του γέρου καροτσέρη είναι υπερβολική και με την υπερβολή αυτή μειώνεται η ρεαλιστική αναπαράσταση,

¹⁵ Βλ., για παράδειγμα, Eco 1993 [1990]: 34-46. Η ίδια προβληματική σχετικά με την αναγνωστική διαδικασία και την παραγωγή νοήματος είναι περισσότερο ανεπτυγμένη στο *The Role of the Reader* (1979), το οποίο δεν έχει μεταφραστεί στα ελληνικά, και στο *Έξι περιπλανήσεις στο δάσος της αφήγησης* (1994), το οποίο έχει δυστυχώς μεταφραστεί ελληνικά με τέτοια άγνοια της αγγλικής γλώσσας και της αφηγηματολογικής ορολογίας, ώστε είναι ένα συχνά ακατανόητο κείμενο που έχει λίγη σχέση με το αγγλικό πρωτότυπο του Eco, ενός συγγραφέα υποδειγματικού για την καθαρότητα της σκέψης και του προβληματισμού του.

καθώς στρέφεται προς το σεντιμενταλισμό, ο ουσιαστικός ρεαλισμός του διηγήματος θεμελιώνεται στη λεπτομερή διαγραφή οικονομικών και κοινωνικών σχέσεων.¹⁶

Επιπλέον είναι ένα σαφώς αντιπολεμικό κείμενο, το οποίο υπονοεί ότι ο πόλεμος οδηγεί τα μέλη της οικογένειας του γέρου καροτσέρη στη λιμοκτονία, αλλά και στο οποίο οι στρατιώτες της επίταξης αναπαριστώνται να συμπεριφέρονται με έλλειψη συμπόνιας και τραχύτητα προς τον άμοιρο καροτσέρη. Ο ρεαλισμός του διηγήματος τεκμηριώνεται επιπρόσθετα και με την περιγραφή των τεκταινομένων στο στρατώνα. Από τη μια επικρατεί μια έξαψη, ένα «πανηγύρι» με τις φωνές, τους χορούς και τα τραγούδια των εφέδρων, και από την άλλη δάκρυα και αγκαλιές σιωπηλών αποχωρισμών. Η ατμόσφαιρα της έξαψης υπονομεύεται ωστόσο: εκεί που

Ένας παπάς από κάτω [από μια σημαία], φορώντας φουσέκλια σταυρωτά στο στήθος, μιλούσε στους άλλους για την ελευθερία και το Χριστό. Ένας έφεδρος στο φανάρι διάβαζε εφημερίδα. Άλλος έγραφε στο γόνα με το μολύβι. Κι άλλοι χορεύανε τραγουδώντας,

το τραγούδι για κατάληψη της «Αγία-Σοφιάς» που παρατίθεται είναι ένα κακόγουστο στιχούργημα, προφανώς ως έμμεση κριτική για τις μωρές προσδοκίες και τον μεγαλοϊδεατισμό των αφελών κατοίκων των Αθηνών της εποχής:

Και παίρνουν τους επίστρατους,
Τους παίρνουν απ' τα σπίτια τους
Να πάνε στην Αγία-Σοφιά

¹⁶ Ο Αθανασόπουλος (1998: 257) βλέπει και μια προέκταση μεταφυσική: «...προβάλλεται...όχι μόνο η σχέση ανθρώπου και ζώου, αλλά και η σχέση του ανθρώπου με την οικογένειά του, η σχέση του με την πατρίδα, καθώς και η σχέση του με τη μοίρα». Σε συμπραζόμενα σχετικά με ανάλυση ψυχικών καταστάσεων, όπου αναφέρεται και το «Άλογο», ο Χουρμούζιος (1979 [1940]: 116) γράφει ότι στα διηγήματα του Παπαντωνίου υπόκειται μια «μοιρολατρική φιλοσοφία...», αφού τα πάντα διέπονται από τους ασύλληπτους νόμους του Πεπρωμένου και κινούνται από τα αόρατα νήματα της Τύχης».

—Κλαίν' οι μανούλες τα παιδιά—
 Με το μέγα μοναστήρι,
 Κι ο Σουλτάνος δεν το δίνει.¹⁷ (Παπαντωνίου 1990: 176)

Η απονιά και η σκαιοτήτα στις ανθρώπινες σχέσεις που προκαλεί ο πόλεμος υπάρχει και στο μυθιστόρημα του Πρεβελάκη. Ωστόσο, στα τμήματα που αφορούν το Άτι, η έμφαση δεν είναι ούτε στις επιπτώσεις του πολέμου, ούτε στις οικονομικές σχέσεις· ούτε ακόμα και στη σχέση ιδιοκτήτη και αλόγου. Διότι, εάν στο διήγημα του Παπαντωνίου ο συμπόνοια του ανθρώπου για το ζώο δηλώνεται με τη φράση «Το ζο ειν' άνθρωπος», στο μυθιστόρημα του Πρεβελάκη ο πόνος του ανθρώπου —τα δάκρυα που χύνει ο Καναβός και η τελική του πράξη απελπισίας— πηγάζει από την καταστροφή του Ωραίου, της ιδέας του Ωραίου που αντιπροσωπεύει το Άτι.¹⁸

Το κείμενο του Πρεβελάκη δεν είναι ακριβώς ρεαλιστικό αφήγημα. Το παράθεμα σχετικά με το Άτι που μοιάζει με το άλογο του Αϊ-Γιώργη και του Αϊ-Δημήτρη είναι ενδεικτικό. Δεν υπάρχει μεταφυσική θρησκευτικότητα στο μυθιστόρημα του Πρεβελάκη: ο παπα-Γιάννης, ένας χαρακτήρας του μυθιστορήματος, είναι ένας απλός άνθρωπος του λαού με την ίδια πίστη στο Θεό, όπως όλοι οι χωρικοί. Το ίδιο και οι άγιοι: δεν είναι άγιοι, αλλά υστεροβυζαντικές λαϊκότροπες εικόνες ή λαϊκά παραμύθια, το παραμύθι του Αϊ-Γιώργη και το παραμύθι του Αϊ-Δημήτρη. Το κείμενο θεμελιώνεται σε μια σειρά από υποκείμενες που συνιστούν ένα ιδεολογικό συλλογισμό. Ο λαϊκός άνθρωπος —και ιδιαίτερα ο άνθρωπος των χωριών της Κρήτης, όπου οι

¹⁷ Το τραγούδι των επίστρατων δεν περιλαμβάνεται στο χρονογράφημα του 1897. Ίσως είναι σκόπιμο για τον αναγνώστη να λάβει υπ' όψιν τα παρακάτω δεδομένα. Τον Φεβρουάριο του 1897 αποστέλλεται στρατός στην Κρήτη. Το χρονογράφημα του Παπαντωνίου δημοσιεύεται τον Μάρτιο. Μέσα στον Απρίλιο ο ελληνικός στρατός είχε εισβάλει στη μεθόριο της Θεσσαλίας, είχε συγκρουσθεί με τον τουρκικό στρατό, είχε ηττηθεί κατά κράτος, τα τουρκικά στρατεύματα είχαν περάσει στα ελληνικά εδάφη, και η ελληνική κυβέρνηση είχε πέσει. Όταν το τραγούδι προστίθεται στο διήγημα του 1906, ο μεγαλοϊδεατισμός ήταν ακόμα η κυρίαρχη πολιτική ιδεολογία.

¹⁸ Γβ. τη φράση του Μανουσάκη (1968: 88) «υλοποίηση λες πλατωνικής ιδέας».

παραδόσεις έχουν διατηρηθεί— έχει μια αντίληψη του Ωραίου, η οποία διασώζεται όχι μόνο στις αφηγήσεις, στα μοιρολόγια, αλλά και στην ίδια τη ζωή, στον τρόπο ζωής. Αυτό το πρότυπο ζωής και αισθητικής —ή ίσως θα έπρεπε να γράψω αισθητιστικής ζωής— υπονοεί ο Γιωργάκης ότι ακολούθησε, καθώς εξιστορεί τη ζωή του. Αυτό το μοντέλο ζωής μπορεί να μας σώσει από το δυτικό μηδενισμό που δηλητηριάζει τις ψυχές των ανθρώπων και τους οδηγεί στην αγάπη του θανάτου.

Ο Νταμολίνος παραδέχεται πως έχει διαβρωθεί από το δυτικό μηδενισμό¹⁹ και πως ο Γιωργάκης έχει τη δυνατότητα, έτσι που μεγαλώνει στην Πηγή δίπλα στη θεια-Ρουσάκη, όχι μόνο να βιώσει την αληθινή ζωή του λαϊκού πολιτισμού της Κρήτης, αλλά και να την αναστήσει περιγράφοντάς την. Ο *Ήλιος του θανάτου* είναι ακριβώς αυτή η περιγραφή. Εάν η ανάγνωσή μου αυτή είναι σωστή, το Άτι είναι το σύμβολο του Ωραίου, δηλαδή αποτελεί μια σαφή ένδειξη της αντιρρεαλιστικής και φορτισμένης ιδεολογικά γραφής του Πρεβελάκη.

---

¹⁹ Ο δυτικός μηδενισμός προβάλλεται περισσότερο στο επόμενο μυθιστόρημα της τριλογίας, την *Κεφαλή της Μέδουσας*. Έτσι, ο Λαούρδας (1979 [1966]: 20-21) βλέπει περισσότερο το αίνιγμα του θανάτου στο πρώτο μυθιστόρημα και «τον κونيόρτό των ιδεολογιών της πρωτεύουσας» στο δεύτερο. Ορθότερα, ωστόσο, ο Μανουσάκης (1968: 95-97) συνδέει και τον *Ήλιο του θανάτου* με τον μηδενισμό, όταν συζητά τον χαρακτήρα του Νταμολίνου.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αθανασόπουλος, Βαγγέλης. 1998. «Ζαχαρίας Λ. Παπαντωνίου», Γ. Δάλλας (επιμ.), *Η Παλαιότερη πεζογραφία μας. Από τις αρχές της ως τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο*, τ. 11: 1900-1914. Αθήνα
- Εσο, Umberto. 1993. *Τα Όρια της ερμηνείας*. Μτφρ. Από το ιταλικό Μ. Κονδύλη. Αθήνα
- Κεραμάρη, Φωτεινή. 2001. *Ο Ζαχαρίας Παπαντωνίου ως πεζογράφος*. Αθήνα
- Λαούρδας, Βασίλης. 1979. «Το Λογοτεχνικό έργο του Παντελή Πρεβελάκη», Κ. Τσιρόπουλος (εκδ.), *Η Νεοελληνική κριτική για τον Παντελή Πρεβελάκη*, «Τετράδια Ευθύνης», 9: 16-23
- Μανουσάκης, Γιώργης. 1968. *Η Κρήτη στο λογοτεχνικό έργο του Πρεβελάκη*. Αθήνα
- Παπαντωνίου, Ζαχαρίας Λ. 1990. *Τα Διηγήματα*. Αθήνα, Νεφέλη
- Πρεβελάκης, Παντελής. 1959. *Ο Ήλιος του θανάτου*. Αθήνα, Εστία
- Φιλιππίδης, Σ.Ν. 1997. *Τόποι: Μελετήματα για τον αφηγηματικό λόγο επτά νεοελλήνων πεζογράφων*. Αθήνα
- Φιλιππίδης, Σ.Ν. 2004. «Κρήτη και Λέσβος: Βουνό και θάλασσα ως σημειωτικοί χώροι στο Δέντρο του Πρεβελάκη και στον πάνα του Μυριβήλη», Α. Αργυρίου (επιμ.), *Η Ελλάδα των νησιών από τη Φραγκοκρατία ως σήμερα*, «Πρακτικά του Β΄ Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών (Ρέθυμνο, 10-12 Μαΐου 2002)», 1: 511-22
- Φιλιππίδης, Σ.Ν. 2005. *Αμφισημίες: Μελετήματα για τον αφηγηματικό λόγο έξι νεοελλήνων συγγραφέων*. Αθήνα
- Χουρμούζιος, Αιμίλιος. 1979. «[Ο] Ζαχαρίας Παπαντωνίου ως διηγηματογράφος», *Ο Αφηγηματικός λόγος: Θεωρητικά και κριτικά κείμενα*. «Αιμ. Χουρμούζιου: Έργα, 7». Αθήνα